

Wójcik, Beata

Marian Raciborski pionier polskiej ochrony przyrody

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 46/1, 113-120

2001

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Beata Wójcik
(Kraków)

MARIAN RACIBORSKI PIONIER POLSKIEJ OCHRONY PRZYRODY

Naukowe i prawne podstawy ochrony przyrody mają swój początek w XIX wieku. Jest to okres intensywnego rozwoju nauki, szczególnie dziedzin ścisłych i przyrodniczych. Powstają wówczas dwa kierunki działań : 1) Naukowa inwentaryzacja obiektów przyrodniczych; 2) Praktyczna ochrona gatunków zwierząt i roślin zagrożonych wyginięciem. Na ten czas przypada utworzenie pierwszych rezerwatów, chroniących tereny o szczególnych walorach przyrodniczych lub krajoznawczych¹. W wielu krajach towarzystwa krajoznawcze głoszą hasła ochrony przyrody lokalnej i regionalnej. Wzrasta popularność turystyki.

Na ziemiach polskich największe osiągnięcia wykazywały uczelnie na terenach byłego zaboru pruskiego i austriackiego². Były one bezpośrednio pod wpływem idei głoszonych przez Hugona Conwentza (1855–1922), niemieckiego botanika, jednego z pierwszych twórców ruchu ochrony przyrody w świecie. W 1904 r. H. Conwentz wydał dzieło *Die Gefahrung der Naurdenkmaler und Vorschlage zu ihrer Erhaltung* [Niebezpieczeństwa grożące pomnikom przyrody i propozycje ich opieki]. Praca ta jest uważana za podstawę całej dalszej ochrony przyrody w Niemczech. Podane w niej wskazówki stały się na wiele lat miodrajne dla zarządzeń administracyjnych rządu pruskiego oraz licznych niemieckich towarzystw naukowych i społecznych. H. Conwentz w 1906 r. zostaje dyrektorem pierwszego biura do spraw ochrony przyrody w Berlinie. Rok później ukazuje się czasopismo „Beitrage zur Naturdenkmalpflege“, poświęcone zagadnieniu ochrony przyrody. W zaborze rosyjskim biurokracja nie dopuszcza do powstania jakiegokolwiek oficjalnego ruchu ochrony przyrody. Nie przeszkadzało

to przyrodnikom w rozpowszechnianiu nowo powstałego kierunku. Postęp w rozumieniu i szerzeniu tej idei na ziemiach polskich przypada na przełom XIX/XX wieku i związany jest z uczonymi, artystami, pisarzami i miłośnikami przyrody.

Za prekursora polskiej ochrony przyrody należy uznać Mariana Raciborskiego (1863–1917), jednego z naszych najwybitniejszych biologów, twórcę i zarazem pierwszego dyrektora (1913–1917) Instytutu Botanicznego w Uniwersytecie Jagiellońskim. Należy podkreślić, że zanim zajął się on problemami związanymi z polską ochroną przyrody, pracował w czołowych ośrodkach ówczesnej botaniki i miał za sobą wieloletni okres samodzielnej pracy naukowej.

CHARAKTERYSTYKA DZIAŁALNOŚCI MARIANA RACIBORSKIEGO³

Tab. 1. Najważniejsze daty działalności naukowej

LATA	STANOWISKO	GLÓWNE DZIEDZINY DZIAŁALNOŚCI
1881–1884	Student UJ	Florystyka, systematyka
1885–1892	Asystent katedry botaniki w UJ	Florystyka, systematyka paleobotanika
1893–1896	Asystent katedry botaniki Uniwersytetu w Monachium	Morfologia, fizjologia
1896–1900	Jawa. Praca w Ogrodzie Botanicznym w Bogorze i innych miejscowościach.	Pteridologia, fitopatologia, botanika tropikalna
1900–1912	Profesor botaniki w Krajowych Szkołach Rolniczych w Dublinach. Profesor botaniki Uniwersytetu Lwowskiego.	Fitogeografia, florystyka, systematyka, OCHRONA PRZYRODY, organizacja nauki.
1913–1917	Profesor botaniki i dyrektor Ogródu Botanicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego.	Fitogeografia, florystyka, systematyka, organizacja nauki, OCHRONA PRZYRODY.

Źródła działalności Mariana Raciborskiego

Będąc wszechstronnie wykształconym botanikiem i znawcą flory polskiej miał teoretyczne podstawy do tworzenia i kierowania naukowym ruchem ochrony przyrody. Marian Raciborski rozpoczął swoją działalność w tym nowo powstałym kierunku po powrocie do kraju w 1900 roku. Znał najnowsze kierunki panujące na świecie, a korespondencyjny kontakt z Hugonem Conwentzem

miał duży wpływ na sposób pojmowania zagadnień i celów ochrony przyrody. W Bibliotece Jagiellońskiej w dziale rękopisów znajdują się dwa listy Conwentza do Raciborskiego⁴. W liście z dnia 2 września 1911 r. Conwentz pisze; „słyszałem że opublikowałaś spis roślin kwiatowych znajdujących się pod ochroną w Galicji“, prosi o przesłanie jednego egzemplarza. Do listu załącza swój artykuł na temat zabytków przyrody, nie podając dokładnego tytułu. Drugi list z dnia 24 kwietnia 1891 r. dotyczy paleobotaniki. Z kontekstu zachowanych listów wynika, że uczeni korespondowali ze sobą od dawna.

Prawdopodobnie najwcześniejszym inspiratorem Raciborskiego był Maksymilian Siła Nowicki (1826–1890), profesor zoologii Uniwersytetu Jagiellońskiego⁵. Był współtwórcą ustawy galicyjskiej o ochronie kozic i świstaków, która 19 lipca 1868 roku uzyskała moc obowiązującą. W następujący sposób Władysław Szafer charakteryzuje jego wpływ: „Od Nowickiego wychodziło to znakomite światło ukochania ojczystej przyrody, którym promieniowali potem przez lat dziesiątki jego uczniowie wśród których spotykamy najwybitniejszych pracowników dla idei ochrony przyrody, takich jak Marian Raciborski, Marian Łomnicki [1845–1915], Władysław Kulczyński [1854–1919], Bolesław Kotula [1849–1898], Eugeniusz Janota [1823–1878] i wielu innych“⁶. Raciborski zetknął się z M. Nowickim początkowo jako student i asystent krakowskiej uczelni, w późniejszym okresie jako współpracownik Komisji Fizjograficznej AU, w której obaj prowadzili działalność. Natomiast podstawowym źródłem inspiracji dla M. Raciborskiego, zwłaszcza w zakresie praktycznym, była wspomniana praca Hugona Conwentza *Die Gefährdung der Naturdenkmaler und Vorschläge zu ihrer Erhaltung* (Berlin 1904).

W mniejszym stopniu M. Raciborski korzystał z prac Jana Gwalberta Pawlikowskiego (1860–1939), prawnika i ekonomisty z wykształcenia, wielkiego miłośnika Tatr⁷. Nazwany „duchowym ojcem ochrony przyrody“ propagator idei małych ojczyzn i ochrony swojszczyzny, szczególnie stylu zakopiańskiego był współzałożycielem i prezesem pierwszej na ziemiach polskich organizacji ochrony przyrody – Sekcji Ochrony Przyrody Towarzystwa Tatrzańskiego (1912). J. G. Pawlikowski był propagatorem turystyki i taternictwa, ale przede wszystkim miłośnikiem przyrody. Najprawdopodobniej zetknęli się osobiście w Dublinach, gdzie Raciborski pracował w katedrze botaniki (1900–1908), a Pawlikowski od 1891 do 1904 r. był profesorem ekonomii, statystyki i administracji⁸.

Publikacje

Marian Raciborski w całym swoim dorobku naukowym opublikował tylko dwie prace o tematyce ochrony przyrody. Są to ważne historycznie rozprawy, ponieważ po raz pierwszy w Polsce traktują ochronę przyrody praktycznie i wyznaczają kierunki badań na przyszłość. Są to:

1. *Zabytki przyrody*. 1908. „Ateneum Polskie“ R. 1(1) s. 38–47.
2. *Ochrony godne drzewa i zbiorowiska roślin*. 1910. „Kosmos“ T. 35 z. 3–4 s. 352–366.
3. *Badanie i ochrona zabytków przyrody. Program pracy dla działaczy kulturalnych*. Kraków 1914. Wyd. Tow. Uniw. Ludowego im. A. Mickiewicza, 31 s. (współautor Ludomir Sawicki). (Zawarty jest m.in. przedruk publikacji z 1908 r. zob. pkt 1).

W pierwszych dwóch pracach Raciborski nie podaje bibliografii, w ostatniej wspólnie z Sawickim podają źródła, z których zainteresowani mogą czerpać wskazówki i potrzebny materiał. Podstawą są prace H. Conwentza, w następnej kolejności wymieniają czasopisma, wydawnictwa i opracowania związane z tematem. Najważniejsze prace są pisane po niemiecku, jedna po angielsku i reszta po polsku. (W języku polskim – głównie są to przyczynkowe prace florystyczne i faunistyczne zamieszczające wzmianki o gatunkach godnych ochrony)⁹.

Marian Raciborski w swoich pracach podkreślał, jak ważna jest edukacja społeczeństwa, szczególnie młodzieży. W pracy *Zabytki przyrody* (cyt.wyd. 1914) pisał: „Uczucie miłości ojczyzny, wspólności ze społeczeństwem i z ziemią, wytworzone jedynie na podstawie tradycji i lektury, historii czy poezji, może być bardzo silne, ale jeżeli mu braknie bliższej znajomości rzeczy, mglistym się czyni i bezpłodnym“¹⁰. Opisował procesy prowadzące do niszczenia szaty roślinnej i podkreślał znaczenie względów materialnych. W swoich publikacjach dokładnie omawiał cele organizacji ruchu ochrony przyrody i wielokrotnie nawoływał do wykonania inwentarza zabytków przyrody na ziemiach polskich; ten inwentarz uważał za niezbędną podstawę wszelkiej dalszej działalności zarówno praktycznej, jak i teoretycznej. W tym celu Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika, za staraniem Raciborskiego rozesłało po kraju kwestionariusz, obejmujący 6 pytań z prośbą o wypełnienie go i o nadesłania fotografii starych lub rzadkich drzew. Poniżej przytaczam te pytania¹¹.

Pytania

1. Czy i jakie rosną w okolicy drzewa z powodu wieku, wymiarów, postaci lub tradycji nad inne osobliwe: największych drzew proszę podać obwód pnia w wysokości metra nad ziemią i przybliżoną wysokość.
2. Czy w okolicy rośnie dziko modrzew, cis, jałowiec, jodła lub buk: gdzie rosną: jak grube i wysokie są okazy najstarsze?
3. Czy w okolicy znane są rzadkie rośliny (zioła, krzewy, lub drzewa) obecnie ginące i jakie?
4. Czy w okolicy znane są rzadkie i osobliwe, ginące obecnie zwierzęta (ssaki, ptaki etc.): jakie i gdzie?

5. Czy w okolicy znane są osobliwe skały, wodospady, źródła zachowania godne, gdzie i jakie?
6. Czy w okolicy są miejsca z powodu osobliwej piękności, położenia, wspomnień dziejowych lub legend uwagi godne?

Zebrane informacje publikuje w czasopiśmie „Kosmos“ w cytowanym powyżej artykule *Ochrony godne drzewa i zbiorowiska roślin* 1910. Jak sam pisze „zestawiłem ze źródeł podanych najważniejsze dane o zbiorowiskach roślinnych i o starych lub osobliwych drzewach naszych“¹².

Wyszczególnia 12 zbiorowisk roślinnych „godnych ochrony“ i indywidualne drzewa. Poniżej podano kilka przykładów:

Z b i o r o w i s k a r o ś l i n n e ¹³

„Kwieciste stepy Podola, jakie opisywał Słowacki, malował J. Kossak pamiętają jeszcze starsi z pośród żyjących. Dziś zaorał je pług. Nie ma już stepów „Pantalichy“ pod Strusowem, jedynie w pobliżu między Howiłowem, Dereńówką a Horostkowem na stokach płaskich śródpolnych, na zachód od linii kolejowej, w miejscowości zwanej „Waligóra“ dotrwały ostatnie jego resztki. Te należy zarezerwować na przestrzeni kilku morgów przed zaoraniem i spasanem.“

„Na północnym stoku Babiej Góry w otoczeniu sławnej „jodły olbrzymiej“ jest jeszcze (czy jeszcze w roku bieżącym) część dziewiczego lasu o prastarych drzewach, ginących nie od ręki ludzkiej, lecz od wichrów, piorunów lub toczących ich drewno hub. Zasluguje na rezerwat“

D r z e w a z a c h o w a n i a i o p i e k i g o d n e

Raciborski podaje spis okazów następujących gatunków drzew; modrzew (*Larix*), limba (*Pinus cembra*), sosna amerykańska (*Pinus strobus*), świerk (*Picea excelsa*), jodła (*Abies pectinata*), jałowiec (*Juniperus communis*), cis (*Taxus baccata*), buk (*Fagus sylvatica*), dęby (nie podano gatunku), osika (*Populus tremula*), topola (*Populus nigra*), jesion pospolity (*Fraxinus excelsior*), jesion ostry (*Fraxinus oxycarpa*), bluszcz (*Hedera helix*), klon (*Acer platanoides*), lipa (nie podano gatunku) i brekinia (*Sorbus torminalis*).

Poniżej przytaczam przykład komentarza¹⁴;

„Limba (*Pinus cembra*). W Tatrach galicyjskich należy chronić wszystkie drzewa, których bardzo niewiele. Jest to zadanie określone statutem Towarzystwa Tatrzańskiego, by je skutecznie należy spisać dokładnie istniejące. Toż samo winien uczynić oddział Czarnohorski dla Karpat Pokuckich. Posiadamy notatki o szczególnie starych limbach następujące, jednak bez podania rozmiarów i wysokości:

- a) gmina Porochoy, powiat Bohorodczany;
- b) gmina Stróże, powiat Brzesko;
- c) gmina Jasień, powiat Kałusz;
- d) gminy Perechińsko, Seneczów i Mizuń w powiecie Dolina;
- e) gmina Jawornik, powiat Nadwórna“

Wykłady

Jako jeden z pierwszych profesorów w świecie Marian Raciborski zaczął prowadzić wykłady z ochrony przyrody w Uniwersytecie Lwowskim. Udokumentowany jest spis wykładów na rok akademicki 1909/1910 w semestrze letnim pod tytułem „Zabytki przyrody“¹⁵. Wykład pod tym samym tytułem jest kontynuowany w Uniwersytecie Jagiellońskim w roku akademickim 1913/1914. Był to wykład monograficzny, przeznaczony dla starszych roczników i trwał cały semestr. W Bibliotece Jagiellońskiej zachowały się notatki M. Raciborskiego dotyczące tego wykładu i zagadnień jakie omawiał. Obejmują m. in. następujące punkty:

- Ochrona przyrody „nowym przedmiotem w uniwersytetach polskich i światowych“¹⁶
- Wyjaśnienie pojęcia „zabytku czyli pomnika przyrody“
- Krótka historia ochrony przyrody
- Proces niszczenia przyrody w wyniku działalności człowieka
- Motywy i cele ochrony przyrody
- Potrzeba ochrony rodzimego krajobrazu

(omawiane zagadnienia były ilustrowane cytatami z literatury pięknej).

Popularyzacja idei ochrony przyrody

Propagowanie założeń ochrony przyrody było najważniejszą dziedziną pracy społecznej Mariana Raciborskiego. Wygłaszał liczne odczyty i wykłady w wielu miejscowościach ziem polskich, do których wyjeżdżał jako wykładowca powszechnych wykładów uniwersyteckich czy też Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego lub na zaproszenie regionalnych towarzystw. Z wielką pasją uświadamiał uczniom, studentom i robotnikom jak ważna jest ochrona ziemi ojczystej i co trzeba czynić w tym kierunku. Jak podkreśla w *Zabytkach przyrody* (1914)¹⁷:

„Rozległe pole działania otwiera się tu wszelkim szkołom. Radzibyśmy, by dzieciak wiedział, co ciekawego mieści wieś rodzinna, okolica miasta lub powiat wreszcie. Zabytki, jakie dzieckiem nauczyliśmy się cenić, zapamiętamy trwale, nie przejdziemy koło nich obojętnie w wieku późniejszym, świadomość ich wagi, szacunek społeczeństwa dla ich znaczenia uchroni je najpierw od zgłady.“ Jak podaje jego uczeń, prof. Władysław Szafer, M. Raciborski był mówcą

i prelegentem z powołania i zamiłowania, posiadającym niezwykle dar wymowy. Nie powinno więc dziwić, że jego wykłady cieszyły się dużą frekwencją i inspirowały młode pokolenie.

W Bibliotece Jagiellońskiej znajdują się dwa obszerne konspekty jego odczytów o tematyce ochrony przyrody.

*   *
*

Marian Raciborski był pierwszym polskim botanikiem, który na początku XX wieku wprowadził na polskie uczelnie program ochrony przyrody oparty na naukowych podstawach. Był głównym propagatorem idei ochrony przyrody w szerokich kręgach społeczeństwa. Za przykładem Conwentza propagował kierunek konserwatorski. Bardzo duży nacisk w swoich pracach i odczytach kładł na poznanie i chronienie poszczególnych elementów flory i roślinności naszego rodzimego kraju. Był patriotą i romantykiem, co miało niemały wpływ na postrzeganie polskiej flory. Czytając jego artykuły, od razu da się odczuć jego zachwyt przyrodą i troskę o to, żeby ją zachować najmniej zmienioną dla następnych pokoleń. Swoje rozprawy o ochronie przyrody pisze językiem literackim, a opisy minionych dziejów przemawiają do naszej wyobraźni bogactwem podanych przykładów. Czytelnik ma wrażenie, że jest naocznym świadkiem zmieniającego się oblicza ziemi. „Katastrofą, która zniszczyła prastarą roślinność z doby azalei [azalii] wołyńskiej, było pojawienie się olbrzymiego lądolodu staczającego się z gór Skandynawii na niziny Niemiec i Polski, po Kraków i Przemyśl. Zniszczył on pod sobą wszystko, co żyło na tym kawałku ziemi, mroźnym oddechem topniejącego czoła wypierał roślinność ku południowi.”¹⁸

Szkoła botaniczna M. Raciborskiego utworzona w Uniwersytecie Lwowskim, kontynuowana w Uniwersytecie Jagiellońskim wykształciła wielu przyszłych propagatorów i działaczy ochrony przyrody. Następca M. Raciborskiego, jego uczeń Wł. Szafer został w przyszłości jednym z twórców nowoczesnej ochrony przyrody w Polsce i na świecie.

Przypisy

¹ Wł. S z a f e r (Red). *Ochrona przyrody i jej zasobów. Problemy i metody*. Kraków 1965 T. 1 s. 61.

² Tamże, s. 61–74.

³ A. P i e k i e ł k o - Z e m a n e k : *Kalendarium życia Mariana Raciborskiego*. W: J. K o r n a ś (Red): *Marian Raciborski. Studia nad życiem i działalnością naukową*. s. 9–49. Uniwersytet Jagielloński – Varia 210.

⁴ Biblioteka Jagiellońska. Rkps. nr. Przyb 811/76.

⁵ St. Feliksia k (Red): *Słownik biologów polskich*. Warszawa. 1987 s. 394; Z. Federowicz, Z. Kaweck i: *Maksymilian Siła Nowicki (1826–1890)*. „Memorabilia Zoologica“ T. 8 1962 s. 101.

⁶ Wł. Szafer: *Ochrona przyrody*. 1920 Tom I s. 16.

⁷ Z. Mirek, Z. Krzan (Red): *Kultura a natura. W stulecie 'Domu pod Jedłami' 1897–1997. Materiały Sesji Naukowej Zakopane 9–11. X. 1997*. „Tatrański Park Narodowy“ s. 5–31.

⁸ St. Feliksia k (Red), dz.cyt. s. 414

⁹ M. Raciborski, L. Sawicki: *Badania i ochrona zabytków przyrody. Program pracy dla działaczy kulturalnych*. Kraków 1914 s. 28–31.

¹⁰ M. Raciborski, L. Sawicki, dz.cyt. s. 9.

¹¹ Marian Raciborski: *Ochrony godne drzewa i zbiorowiska roślin*. „Kosmos“ T. 35 1910 z. 3–4 s. 352–366.

¹² Tamże, s. 354.

¹³ Tamże, s. 355.

¹⁴ Tamże, s. 359.

¹⁵ Programy szkolne. Lwów Uniwersytet. Program wykładów w półroczu letnim 30 marca 1910–31 lipca 1910.

¹⁶ A. Piekiełko: *Marian Raciborski – pionier nauczania ochrony przyrody*. W: *Studia z dziejów ochrony przyrody w Polsce*. Red. J. Babicz, W. Grębecka, Z. Wójcik. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź s. 54–57.

¹⁷ M. Raciborski, L. Sawicki, dz.cyt. s. 14.

¹⁸ Tamże, s. 10.

Beata Wójcik

MARIAN RACIBORSKI PIONEER OF POLISH NATURE CONSERVATION

Marian Raciborski one of the greatest polish biologists, at the beginning of the XX century initiated pioneer work in the field of the conservation of nature at polish universities. He was one of the very first in the world to introduce programme of the conservation of nature as a university subject. He started to lecture on the subject as early as year 1910 at Lwów University and continued at the Jagiellonian University, where he held chair of botany and was director of the Botanic Garden. M. Raciborski was ardent propagator of the ideas and methods of conservation of natur especially among young people. In his publications, seminars and lectures he stressed the importance of protecting environment for the future generations. In his approach to the problems concerning conservation of plants he followed the guide lines given by Hugo Conventz. Marian Raciborski set in motion beginnings of scientific conservation of nature in poland. These beginings gave rise to modern field of science, study which gradually changed from the preventive trend of nature conservation into conservation of the nature resources.